

ULEMA VE OSMANLI YENİLEŞMESİ: II. MAHMUD'UN BAZI ISLAHATI KARŞISINDA ULEMANIN TUTUMU ÜZERİNE TESPİTLER

Dr. Seyfettin Erşahin*

Osmanlı'nın XIX. yüzyılın başlarındaki yenileşme sürecine ulemanın olumlu katkıları, büyük ölçüde, daha sonraki dönemlerde ortaya konan ıslahat programlarının geleceğini etkilemiştir. Ulema söz konusu ıslahatı niçin, nasıl ve hangi delillerle desteklemiştir? Ulemanın bu yenileşmeye getirdiği yorumlar, daha sonraki yıllarda Batılılaşma/Avrupalılaşma adını alan yenileşme ile İslam arasında bir uzlaşma olarak değerlendirilebilir mi? Bu yazının bir amacı bu sorulara cevap arama çabalarına mütevazı bir katkı katkıdır.

Ulema, klasik dönemlerde iktidarın meşruiyet kaynaklarından en önemlisi olan şeriatın yorumcusu, yöneten ile yönetilen üzerinde nüfuz sahibi, bu iki kesim arasında köprü ve ülkedeki aydın kesimin en önemli bölümü idi. Dolayısıyla bu yetki ve sorumlulukları haiz bir grup gözardı edilerek gerçekleştirilmeye çalışılacak herhangi bir ıslahat programının başarıya ulaşma şansı oldukça azdı.

Yenileşme insanlığın karakteri, hayatın kendisi, ilerlemenin ve gelişmenin anahtarlarıdır. Bu gerçekliğe İslam düşüncesinde Ebu Davud'da yer alan "Allah her yüzyılın başında bu ümmete, dinini yenileyecek bir yenileyici/müceddid gönderecektir" (Melahim, 1) rivayeti ile işaret edilmiştir, hatta yenileşmeye meşruiyet kaynağı oluşturulmuştur. Nitekim İslam da, bir bakıma, geldiği çağ için, dinî, sosyal, ekonomik ve kültürel ilkeleri ile bir yenilik idi.

Yenileşme klasik olarak "gelişmiş toplumun özelliklerinin az gelişmiş bir toplum tarafından alınması"¹ olarak tarif edilmiştir. Batı dillerindeki karşılığı *modernleşme*

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi.

1 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1988, 12

olan yenileşme, XV. yüzyıl Avrupasında “toplum ve kültürdeki büyük dönüşüm (transformatasyon)” iken daha sonraki yüzyıllarda “insanlar arasında sıkı işbirliği yaparak tabiatın kontrol altına alınmasını” hedefleyecek kadar anlam genişliğine kavuşmuştur. Bu durumda yenileşme insanın, zaman, tabiat-çevre ve hemcinsleri ile ilişkilerini, geleneksel kalıplardan çıkararak yeni şartlara göre dönüştürmeyi ifade etmeye başlamıştır². Bu da ekonominin sanayileşmesi, bilginin aklılaşması/laikleşmesi ve yönetimin bürokratikleşmesi ile başarılacaktır³.

Yaklaşık üç asırdır Avrupa dışındaki dünya tarafından hayata geçirilmeye çalışılan dönüşüm, kimi zaman *Batılılaşma* veya *Avrupalılaşma* olarak adlandırılmıştır. Ancak bu sözcükler Batı'nın siyasi, sosyal ve kültürel değerleri etrafında Avrupa merkezli bir dünyayı çağrıştırdığı için, *yenileşme/modernleşme* sözcüklerinin daha nötr ve evreysel bir kavram olduğu düşünülmektedir.

Osmanlıda *ıslahat* veya *tecdid/cedid* kavramlarıyla ortaya konan yenileşmenin içeriği zamana göre değişiklik göstermiştir. Klasik dönemlerin hemen akabinde beliren durgunluğu gidermeye yönelik ıslahat daha çok *kanun-ı kadime* dönme olarak algılanırken XIX. yüzyıldan itibaren *Avrupalılaşma* veya *Batılılaşma* şeklini almıştır. Burada şuna da işaret etmeliyiz ki Osmanlı ıslahatı savunmacı toplumun kendinden gelmeyip tepeden inme nitelikte bir yenileşme hamlesi olarak gelişmiştir.

Yenileşme açıkça geleneksel yapının değiştirilmesini öngörüyordu. Osmanlı'nın geleneksel sisteminin tepesinde sultan oturuyordu. Sultanın iktidarı, *asker sahibi olmadan iktidar sahibi olunmaz, para sahibi olmadan asker sahibi olunamaz, zengin reaya/halk sahibi olmadan para sahibi olunamaz, adaleti tesis etmeden de zengin reaya olmaz*” ilkesine dayanıyordu. Bu anlayışa göre örgütlenen Osmanlıda bütün yetkilerin sultanda toplandığı bir yönetim sistemi vardı. Sultan çeşitli icra görevlerini *kul* adı verilen sivil ve askeri bürokrasi ve ulemaya vermişti. Bütün yönetim birimleri doğrudan Saraya yani merkezi hükümete bağlı idi. Devletin hukuku büyük ölçüde şeriate dayanıyordu. Ulemanın başı olan Şeyhulislam şeriat adına görüş belirten en yüksek makam idi. Bununla beraber doğrudan doğruya yönetime müdahale etme hakkı yoktu. Fakat XVIII. yüzyılda bütün önemli yönetim işlerinde Şeyhulislamın görüşünü almak, gelenek, hatta ilke haline geldi. Bu uygulama daha sonraki ıslahatçıları zor durumda bıraktı. Çünkü bütün yenilikler gelenek için, dolayısıyla geleneğin kalesi olarak algılanan şeriat için birer tehdit unsuru olarak kabul edildi.

Osmanlı toplumu askeriye ve reayadan oluşuyordu. Askeri sınıfa, yönetim birimlerinde çalışan seyfiye (ordu), kalemîye (sivil bürokrasi) ve ilmiye (ulema sınıfı) dahildi. Müslüman ve gayr-i müslim nüfustan meydana gelen ve en temel görevi vergi vermek

2 Dankwart A. Rustow, *A World of Nations: Problems of Political Modernization*, Washington 1968, 3.

3 Rustow, *A World of Nations*,6

olan reaya yönetime hiç katılamıyordu⁴. Osmanlı devletinde etkili gruplar, vurucu güce sahip olan askeri sınıf (Yeniçeriler), devletin meşruiyet ve hukuk kaynağını elinde tutan ulema ve XVIII. yüzyılda birer mahalli güç olarak ortaya çıkan âyânlar idi⁵.

Osmanlı yönetim usulü, İslam ve Türk bozkır geleneğinin bir devamıydı. Mutlak hakimin padişah/sultan olduğu bu sistem *nizam-ı alemin korunması, adaletin tesis edilmesi ve emanetin ehline verilmesine* dayanıyordu. Osmanlıda kamu düzenini ifade eden nizam-ı alemin siyaset-i ilahi (şeriat) ve siyaset-i sultani (yasağ-ı padişahi ve ya örf) ile korunuyordu⁶. Osmanlı, adaletin tesisini varoluş nedenlerinden biri olarak görüyordu; adalet *mülkîm temeli* idi. Mülk/iktidar ancak adaletle ayakta kalabilirdi. Nitekim Koçi Bey XVII. yüzyılda bunu "*küfür ile dünya durur, zulüm ile durmaz*" şeklinde kaydetmişti⁷. Esasen klasik dönemde Osmanlı Devleti *daire-i adl* (adalet daire-i) denilen denge üzerinde duruyordu: Kınalızade Ali'nin Ahlak-ı Alai'sinde bu şöyle belirtilmişti: "*Adldir mücib-i salah-ı cihan; cihan bir bağıdır divarı devlet; devletin nâzımı şeriattır; şeriata hâris olamaz illa melik; melik zaptıyla yemez illa leşker; leşkeri cem edemez illa mal; malı cem eyleyen reâyâdur; reâyâyı kul eder padişah-ı âleme adl.*"⁸ Nizam-ı alemin korunması ve adaletin tesisini ve yönetimin başarılı olabilmesi de emanetin ehline verilmesine bağlı idi. Nitekim şeriatın kaynağı Kur'an'da "*Gerçekten Allah size emanetleri ehline vermenizi ve hükmettiğinizde adaletle hükmetmenizi emreder*". (Nisa, 4/58) ilkesine yer verilmişti. Bu ilkeye uymak devlet ve halkın selâmeti, refahı ve yükselmesinin başlıca vasıtalarındandı.

Islahata Giden Yol

XVI. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nde duraklama dönemi başlamıştı. Geleneksel sistemdeki dengeler bozulmaya yüz tutmuş, XVII. yüzyılda zaaf lar iyice belirmişti. Bu yüzyılda İstanbul ve eyaletlerdeki isyanların yanında, Anadolu'nun önemli bölümüne dağılan Celali isyanları başgöstermişti. 1683 tarihli İkinci Viyana Seferi'ndeki başarısızlık ve 1699'da Avusturya karşısında alınan yenilginin akabinde imzalanan Karlofça Antlaşması, Osmanlıya Avrupanın üstünlüğünü kabul ettirmişti. Kısaca, Osmanlı iktidarı içte ve dışta büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştı. Ancak bütün bu sorunlara çözüm getirecek ciddi ıslahat hareketlerinden söz edilemez. XVII. yüzyılda gerilemenin sebepleri hakkında layiha ve risaleler kaleme

4 Başka bir tasnifiyle klasik dönemde Osmanlı toplumu erkan-ı erbaa adı verilen dört direktan oluşuyordu. 1. ehl-i kalem, ilmiye, 2. ehl-i kılıç, seyfiye, 3. ehl-i ticaret ve hiref, 4. ehl-i ziraat, Kınalızade Ali, *Ahlak-ı Alai*, Bulak, 1248, III, 7-8.

5 Halil İnalcık, "The Nature of Traditional Society", *Political Modernization in Japan and Turkey*, eds. R.E. Ward. D.A. Rustow, Princeton, 1964, 42-63.

6 Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, haz, Mertol Tulum, İstanbul, 1977, 12-13.

7 *Koçi Bey Risalesi*, sad, Zuhuri Danişman, Ankara, 1985, 69.

8 Kınalızade , III, 149.

alan Osmanlı ileri gelenleri, esas sebebi *nizam-ı aleme ihtilal ve reaya ve berayaya infial* şeklinde yorumlamışlar ve *kanun-ı kadim*'e dönmeyi önermişlerdi⁹.

XVIII. yüzyılda ise adı konmamakla beraber Avrupa'dan etkilenen ıslahat hareketleri başlatılmıştı. Lale Devri (1718-1730) diye adlandırılan zaman diliminde matbaanın açılması (1727) ile bazı sanat dalları ve eğlence hayatındaki gelişmeler bir tarafa bırakılırsa XVIII. yüzyılda yapılan ıslahatın esasını askeri ıslahat oluşturuyordu. Bununla beraber Osmanlılar yenilgilerden kurtulamıyorlardı. Osmanlı-Rus Savaşı (1768-1774) sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile öteden beri Osmanlılara bağlı olan Kırım Hanlığı elden çıktığı gibi, Ruslara, Osmanlı Devleti yüruğündeki ortodokslara himaye hakkı tanındı. Bu madde Rusların içişlerine karışması demektir. Bunun akabinde Rusya uzun yıllar müslüman toprağı olarak kalan Kırım'ı 1779'da ilhak etti. Öte yandan Osmanlı Devleti, nispeten makul şartlarla Avusturya ile 1791'de Yaş Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Bu gelişmeler Osmanlılar üzerinde büyük bir olumsuz etki bıraktı.

Bu sırada, 28 yaşında tahta geçen III. Selim (1789-1807), bilgi ve yeteneğine güvenerek, Devlet-i Aliyye'yi kurtarmaya girişti. Sultan'ın isteğı üzere ilgililerin hazırladıkları layihalarda, öncelikle ordunun ıslah edilmesi vurgulanıyordu. III. Selim, bir dizi tamamlayıcı ıslahatla birlikte, orduyu Avrupa orduları düzeyine çıkarmaya karar verdi. Nizam-ı Cedid adıyla kurduğı yeni ordu ile bu yönde adımlar attıysa da muhaliflerin direnişii ile karşılaştı. Kabakçı Mustafa önderliğindeki muhalif Yeniçeriler, Şeyhulislam Ataullah Efendi'nin desteğini de alarak 1807'de III. Selim'i tahttan indirdiler¹⁰.

XVIII. yüzyılda yapılan ıslahat, öncekilere bakarak, daha esaslı ve sonuçları bakımından daha verimli olmuştur. Bu dönemde Osmanlı yetkilileri pek çok alanda Avrupa'dan geri olduklarını anlamış ve bu gerilemenin sebepleri üzerinde durarak çareler bulmaya çalışmışlardır. Ancak bu ıslahat hareketleri de öncekiler gibi padişah ve çevresindeki bir kaç devlet adamının girişimi olmaktan öteye gidememiş, toplumsal bir taban bulamamış ve kapsamı genişletilememiştir.

I. II. Mahmud'un Islahatı

III. Selim'in tahtan indirilmesinin akabinde yaşanan kısa fetret döneminden sonra, II. Mahmud 28 Temmuz 1808'de Osmanlı tahtına çıktı. II. Mahmud zamanı

9 Mehmet Öz, *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul, 1997.

10 III. Selim dönemindeki ıslahat faaliyetleri için bkz. Enver Z. Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları; Nizam-ı Cedid*, Ankara, 1946; aynı yazar, *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara, 1988; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1968, 40-73.

(1808-1839) Osmanlı Devleti'nin en buhranlı dönemlerinden biri olmasına rağmen ıslahat bakımından en karakteristik dönemini teşkil eder. Söz konusu dönemdeki ıslahatın kapsamı genişletilmiş ve etkileri günümüze kadar uzanan sonuçlar alınmıştır.

Sultan Mahmud, siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik yönden orta çağ yapısında olan Osmanlı Devleti'ne Avrupalı bir nitelik vererek tahtını, mülkünü ve reayasını bunalımdan kurtarmaya çalıştı. Bu amacına ulaşmak için de esasen *merkezileştirme* siyaseti izledi. Diğer bütün ıslahatı bu siyaseti başarmaya yönelik girişimlerdi. II. Mahmud'un yapması gereken, yüzyıllara dayanan İslami toplum ve yönetim geleneğinin direncini kırmak, bu meyanda İstanbul ve taşradaki halkın önemli bir kısmının da desteğini kazanan güçlü sınıfların muhalefetinden kurtulmaktı.

II. Mahmud, içte ve dışta iktidarını tehdit eden pek çok tehlikeyi adım adım ortadan kaldırdı. İç tehditlerin başında eyaletlerde ortaya çıkan isyanlar geliyordu. Ekim 1808'de padişahın da imzaladığı *Sened-i İttifak* ile Anadolu ve Rumeli'de merkeze yarı bağlı veya asi durumda bulunan ayanlar ve derbeyler tekrar merkeze itaatı kabul etmişler ve orduda bazı yenilikler yapılması öngörülmüş, padişahın bazı yetkileri de kısıtlanmıştı¹¹. Sultan 1809'dan başlayarak ayanları tenkil etti ve hemen hemen bütün mahalli otoriteleri ortadan kaldırdı. Osmanlıyı tehdit eden dış tehlikelerin başında Ruslarla yapılan savaşlar geliyordu. Ekim 1806'da başlayan Osmanlı-Rus savaşı ve Şubat 1807'de İngiltere ile girilen deniz savaşı henüz sonuçlanmamıştı. Bunun yanında Osmanlı ülkesinin bazı bölgelerinde bir dizi isyanlar vardı. Arabistan'da 1812'de Vehhabi isyanı başgöstermişti. 1820'de Eflak ve Boğdan ve 1821'de bağımsızlık talebiyle Mora isyanı çıkmıştı. Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa da devlete kafa tutmaya başlamıştı. Buna ek olarak Temmuz 1830'da Fransızlar Cezayir'i işgal etmişlerdi.

II. Mahmud dönemindeki iç ve dış gelişmelerden dolayı Osmanlı Devleti'nin geleceği konusunda İstanbul'da karamsar bir hava olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Tarih boyunca bazı İslam toplumlarında olduğu gibi, bu şartlar altındaki İstanbul'da da bir kurtarıcı, yani Mehdi bekleniyordu. Başkent halkı kahvehanelerde ve çeşitli toplantı yerlerinde, ulema ve umera ise saraylarda ve konaklarda Mehdi gelmeden bir şey yapılamayacağına inanmaya başlamıştı. Bu karamsar beklentiye İzzet Molla'nın cevabı dinamik ve mantıklı oldu: "... *Gelelim zuhur-i Mehdi yakın iken nizam-ı âlem olamaz diyen adamlara. Şöyle cevap veririz ki mehdi yarın zuhur edecek olsa biz bu gündün adalet ve nısfete çalışalım ki bizi Mehdi-i Muntazar adl u dadde görüb aferin desin. ... Mehdi zuhur edecek diyerek tanzim-i memalik etmenin manası*

11 Halil İnalcık, "*Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Humayunu*", *Bellekten*, XXVIII/109-112, 1964,603-652.

yoktur... *Hulasa-i kelim herkese nizam verilmedikçe şu uslub-ı kadim üzere kim çare milahaza ederse vahi ve izaa-ı inayet olduğu zahirdir.*"¹²

Merkezi iktidarını güçlendiren II. Mahmud bir an önce ıslahata geçmek istiyordu. Ancak öngörülen ıslahatın hayata geçirilmesi için bunların gerekliliğine inanan iyi bir kadroya ihtiyaç vardı. II. Mahmud'un böyle bir şansa sahip olduğu tam olarak söyle-nemez. Söz konusu reformları sonuna kadar, 1827-1836 yıllarında seraskerlik, daha sonra da sadrazamlık yapan Hüsrev Paşa destekledi. Onun desteği daha çok nizamı sağlamak, başkadıları bastırmak şeklinde oldu. Bunun yanında 1801'de Fransa'da el-çilik yapan ve Avrupayı tanıyan Galip Paşa, II. Mahmud zamanında sadrazamlık da-hil çeşitli makamlarda bulundu ve ıslahatın hayata geçirilmesinde padişahın yanında yer aldı. Öte yandan, Sultan, sınırlı sayıda Avrupalıyı ıslahatına destek vermeleri için sarayına davet etti¹³.

II. Mahmud, kendisini sadece askeri ıslahatla sınırlayamazdı; idari, mali, eğitim, hatta sosyal ve kültürel alanlarda bile ıslahata ihtiyaç vardı. Bir bakıma, D. A. Rus-tow'un dediği gibi bu gerekli ve mantiki bir süreç idi:

"Ordu siyasi yapıdan tecrid edilerek ıslah edilemezdi. Yeni ordu, matematik, Fransızca, coğrafya konularında eğitilmiş subaylar ve 'Alla Franca' tıbbi eği-tim almış doktorlara muhtaçtı. Asker toplama ihtiyacı, sultana rağmen güçlü vasallların bulunduğu eyaletlerde idarenin güçlendirilmesini gerekli kıldı. Yeni ordu ve idarenin masrafları yeni bir vergi sistemine gebe idi. Geleceğin subay-larını, idarecilerini ve vergi tahsildarlarını yetiştirmek için tamamen yeni bir okul sistemi kuruldu. Okul için çok paraya ihtiyaç vardı, öğretmenlerin eğitimi ise çok okulu gerektiriyordu."¹⁴

Bu gereklilik çerçevesinde II. Mahmud zamanında yapılan ıslahatı askeri, idari, sosyal, kültürel, ekonomik-sınai ve sağlık alanlarında olmak üzere altı başlık altında toplayabiliriz. Askeri alanda, Asakir-i Mansure-i Muhammediye oluşturulmuş, aske-ri talim usulleri ihdas edilmiştir. İdari alanda, geleneksel kurumların yerine nezaretler ve meclisler kurulmuştur (Umur-ı Dahiliye Nezareti, Umur-ı Hariciye Nezareti, Ma-liye Nezareti, Evkaf Nezareti, Meclis-i Has, Meclis-i Dar-ı Şura-yı Askeri, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye ile ziraat, sanayi ve ticaret için meclisler). Sosyal alanda, kı-

12 H. Veldet Velidedeoglu, *Kanunlaştırma Hareketi ve Tanzimat*, *Tanzimat, I*, İstanbul, 1940, 170. Ya-zar bu iktibası İzzet Molla'nın İstanbul Belediyesi Kütüphanesi no, 37'de kayıtlı bulunan Layihasının 15. yaprağından yapmıştır. Krş. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, 1962, 171-172.

13 Lewis, 103-105.

14 D.A. Rustow, "The Military Reform", *Political Modernization in Japan and Turkey*, ed. R.E. Ward, D.R. Rustow, Princeton, 1964, 353.

lık-kıyafet ve postacılıkta yenilikler yapılmış, ilk nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir. Kültürel alanda, ilk öğretim mecburi hale getirilmiş, askeri ve tıbbi yeni okullar açılmış, ilk Türkçe gazete çıkarılmış, Avrupa'ya öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Ekonomi ve sanayide yeni adımlar atılmış, çeşitli sanayi dallarında fabrikalar kurulmuştur. Sağlık konusunda da yenilikler yapılmış, hastaneler açılmış, karantina uygulamasına geçilmiş, halk sağlığını korumaya yönelik küçük yayınlar yapılmıştır¹⁵.

Bu islahattan bazıları üzerinde biraz durmak istiyoruz.

II. Mahmud islahatına önce ordudan başladı. 17 Haziran 1826'da, İstanbul halkının yardımıyla, yüzyıllardır devletin muhafızlığını yapmış, zaferden zafere koşmuş, fakat son zamanlarda iyice yıpranmış olan Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırdı¹⁶. Bu olay Osmanlı belgelerinde ve tarihlerinde Vaka-i Hayriye olarak adlandırıldı. Yeniçerilerin yerine Avrupaî tarzda *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* adı verilen askeri birlikler kuruldu. Ordunun ıslahı çerçevesinde diğer askeri birlikler de yeniden teşkilatlandırılıp, donanma modernleştirildi.

Sosyal alandaki kılık-kıyafet islahatına gelince, II. Mahmud yeni ordusu için 1826'da Avrupaî tarzda ceket ve pantolondan oluşan üniforma giydirdi. Bunun yanında 1829 tarihli bir fermanla askerinin Kuzey Afrika asıllı bir baş kıyafeti olan Fes'i giymesini şart koştu¹⁷. Padişah kademeli olarak kıyafet islahatının kapsamını genişletti. Aynı yıl çıkarılan bir fermanla çeşitli devlet dairelerindeki memurların yeni kıyafetlerinin şekli ve özellikleri ilan edildi. Söz konusu fermanla, ulemanın dışındaki devlet memurları, fes, cübbe veya harvani, pantolon ve siyah deri iskarpin giymeye mecbur tutuldu¹⁸.

15 II. Mahmud dönemi islahatı için bkz. I. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i islahatı*, çev. A. Reşat, İstanbul, 1328; E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi, (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856)*, V, Ankara, 1988; B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1968, 75-105; Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge, 1987, II, 1-55; Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1964; Özcan Mert, "II. Mahmud Devrinde Anadolu ve Rumeli'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu, (1808-39)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.18, 1982, 33-73; "Batılılaşma", *DİA*, V, 148-186.

16 Advigor Levy, "The Ottoman Ulema and the Military Reforms of Sultan Mahmud II", *The Ulema in Modern History*, ed. G. Bear, (Asian and African Studies), VII, 1971, 13-39; Advigor Levy, "The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-1839" *International Journal of Middle East Studies*, 2, 1971, 21-39; H.A. Reed, "Ottoman Reform and the Janissaries: the Eşkinci Layihası of 1826", *Social and Economic History of Turkey, 1701-1920*, eds. O. Okyar, H. İnalçık, Ankara, 1980, 193-198.

17 Başlangıçta Asakir-i Mansure'ye III. Selim'in Nizam-ı Cedid'in başlığı olan şubara giydirildi. Ancak daha sonraki yıllarda II. Mahmud fes'i görünce çok beğendi ve askerine giydirmek istedi. Konu ile ilgili Şeyhülislamlık makamında sadrazamın başkanlığında yapılan toplantıda fesin giydirilmesi uygun görüldü, Lewis, 101-102.

18 Fermanın metni için bkz. A. Lütüfi, *Tarih-i Lütüfi*, İstanbul, 1290, II, 269.

Buna paralel olarak, Osmanlı sarayları ve paşa konakları Avrupai tarz mobilya ile döşenmeye ve süslenmeye başlandı¹⁹. Devletin ileri gelenleri, özellikle asilzâdeler sınıfı, günlük hayatlarında Batının sosyal gelenek ve alışkanlıklarını sergilemeye başladılar. Artık konaklarda Avrupai eğlenceler ve Belgrad Ormanları'nda av partileri düzenleniyordu. İstanbul'daki Avrupa büyükelçiliklerinde, Osmanlı devlet ricali, söz konusu büyükelçilerin hanımları ile dansa kalkıyorlardı²⁰. Saray ve Bab-ı Ali'de yabancı diplomatların kabulünde geleneksel usul bırakılarak Avrupai protokol kaidele-ri cari kılındı²¹. Sultan II. Mahmud'un önderliğinde, geleneksel uzun sakallar kısaltıldı, hatta bazan tamamen tıraş edildi²². Sultan, bazan sakallarını kısaltmaktan kaçınan üst düzey devlet görevlilerini azarlıyordu. Avrupai yeniliklere olan düşkünlük o derece artmıştı ki Avrupa'dan gelen at eyerleri başkent İstanbul'da moda ve itibar alameti haline gelmişti²³.

Kültür ve haberleşme alanındaki en önemli adımlardan biri Türkçe ilk resmi gazetenin *Takvim-i Vakayi* adıyla 25 C. Evvel 1247/1 Kasım 1831'de yayın hayatına başlaması oldu²⁴. Bunun yanında en karakteristik yeniliklerden birisi de hiç kuşkusuz devlet dairelerine padişahın resminin asılmaya başlanmasıdır. II. Mahmud 1832'de kendi resminin devlet dairelerine ve askerî kışlalara takılmasını mecbur kıldı. Dönemin ulemasının çoğunluğu bu uygulamayı dine aykırı olarak değerlendirse de II. Mahmud bir resmini de Meşihat-ı İslamiye Dairesi'ne göndermekten geri durmadı. Bunun yanında, tarihçi Lütü, Sultan'ın resminin, ulema ve meşayihin duaları ile zenginleştirilen büyük bir devlet töreniyle Selimiye Kışlası'na asıldığını kaydeder²⁵.

II. Ulemanın Islahat Karşısındaki Tutumu

Osmanlı ileri gelenleri ve toplumu Avrupa'ya mesafeli duruyordu. Özellikle Fransız Devrimi'nden sonraki Avrupa ve Fransa'nın Osmanlı kamuoyunda imajı pek de olumlu değildi. Reisu'l-Küttap Ahmed Atıf Efendi'nin 1798'de hazırladığı layihasında Fransız Devrimi'nin daha çok laik niteliğini vurgulamakta; devrimci grubun bütün kutsal değerler ve inançları terk ettiğini, din adamlarına saygısızlık yaptığını, akla taparcasına değer verdiğini, Fransa'ya fitne ve fesat saldırdığını ileri sürmektedir²⁶.

19 Lewis, 101.

20 A. Cunningham, "Stardford Conning and the Tanzimat", *The Beginning of Modernization in the Middle East in the Nineteenth Century*, eds. W. R. Polk, R. L. Chambers, The Uni. of Chicago Press, 1968, 253.

21 Lewis, 106.

22 Engelhardt, 19; Berkes, 122.

23 Engelhardt, 19.

24 Takvim-i Vakayi'nin çıkışı ile ilgili gelişmeler ve konunun bir değerlendirmesi için bkz. Nesimi Yazıcı, *Takvim-i Vakayi "Belgeler"*, Ankara, 1983.

25 Lütü, III, 50-51.

26 Ahmet Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1301-9, 327; krş. Lewis, 66.

Fransız Devrimi'nin İslam dünyası ve Osmanlı Devleti'ndeki yansımaları ve algılamalarını, belki de en güzel ortaya koyan belgelerden birisi, Napolyon'un 1798'de Mısır'a çıkması üzerine Suriye, Mısır ve Arabistan'da Arapça olarak dağıtılan şu bildiridir:

“Bismillahirrahmanirrahim,

Ey Allah'ın birliğine ve müslüman ümmetine inanmış olan sizler, şunu bilirsiniz ki: Fransız milleti, göklerin ve yerin Rabb'ının birliğine ve Kıyamet Günü şefaataçisinin risaletine de inanmazlar. Bütün dinleri terk ettiler, ahireti ve onun cezalarını inkar ettiler. Kiliselerini ve haçların süslerini yağmaladılar, rahiplerine ve keşişlerine saldırdılar. Peygamberlerin getirdiği kitapların açık hataları olduğunu, Kur'an, Tevrat ve İncil'in uydurma olduğunu, bütün insanların insanlıkta eşit olduğunu birinin diğeri üzerinde bir üstünlüğü ve meziyeti olmadığına inanırlar...”²⁷

Bu belgelerden de anlaşıldığı gibi aslında Osmanlı kamuoyu Avrupa'dan gelen veya ondan mülhem olarak ortaya konan ıslahata karşı oldukça duyarlı ve tepkili durumdaydı. Bu nedenle II. Mahmud dönemi resmi uleması, sultan-halife tarafından gerçekleştirilmek istenen Avrupalı ıslahata dinî referans bulmak sorumluluğu ve mecburiyeti altındaydı.

Islahat karşısında bütün bir ilmiye sınıfının aynı tutumu sergilemediği bilinmektedir. Üst düzey ulema, bazan muhalefetle beraber olmuşsa da, esasen sultanların ıslahat programlarına destek vermiş, alt düzey ulema ise çoğunlukla muhalefetin yanında yer almıştır. Ulemanın bu kesimi kamuoyunu yönlendiren ve sayıca çok olan taraftı. Mahmud'un yenileşme hamlesinde başarıya ulaşmasının en önemli sebeplerinden biri de alt düzey ulemanın da desteğini kazanmasıdır. Heyd ve Levy, II. Mahmud'un özellikle muhalefetin esas unsurunu oluşturan alt düzey ulemanın desteğini almak için izlediği politikayı büyük ölçüde ortaya koymuşlardır²⁸. Biz, bu desteğin sağlanmasında takip edilen siyaseti özetledikten sonra, esasen, Avrupalı bir nitelik kazanan ve hayatın bütün yönlerini kapsayan II. Mahmud'un ıslahatına üst düzey ulemanın bulduğu dinî delilleri tespit ve tahlil etmeye çalışacağız.

²⁷ Lewis, 67.

²⁸ Osmanlı ulemasının Tanzimat öncesi yenileşme programları, özellikle askeri ıslahat karşısındaki tutumu için bkz. Ureil Heyd, “The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II”, *Studies in Islamic History and Civilization*, X, Jerusalem, 1964, 63-97; Advigor Levy, “The Ottoman Ulema and the Military Reforms of Sultan Mahmud II”, *The Ulema in Modern History*, ed. G. Bear, (Asian and African Studies), VII, 1971, 13-39. (Türkçe çevirisi, “Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud'un Askeri Islahatı”, *Modern Çağda İslâm Uleması*, ed. Ebubekir A. Bagader, çev. Osman Bayraktar, İstanbul, 1991, 29-62.

Mahmud söz konusu desteği kazanmak için yeni ıslahatı ile özellikle alt düzeydeki ulemaya çok sayıda istihdam alanı oluşturmuş, muttaki bir sultan/halife profili çizmiş, mükafat ve ceza metodu ile ulemayı kontrol altına almış ve ulemayı da ıslahatın gerekliliğine inandırmıştı.

Sultan Mahmud uzun zamandır ekonomik sıkıntılar içinde bulunan ve sosyal itibar kaybına uğrayan alt düzey ulemaya yeni orduda görev verdi. Asakir-i Mansure-i Muhammediye teşkilatlandırılırken her yüz kişilik askeri birliğe bir imam tayin edildi. Bu imamlar kışlada askerlere İslamın ilmihal bilgilerini öğretecekler ve ibadetlerinde imamlık yapacaklardı. Bunun yanında haftada en az iki kere vaaz vermek üzere çok sayıda vaiz askeri kışlalara atandı²⁹.

Kamuoyunun desteğini kazanabilmek veya tepkisini azaltabilmek için olsa gerek, II. Mahmud muttaki bir sultan/halife örneği sergiledi. Bu çerçevede, dini hayatı canlandırmaya yönelik adımlar attı. Düzenli bir şekilde halkın topluluk halinde bulunduğu dini merasimlere katıldı. Çok sayıda cami, vakıf ve tekke yaptırdı ve tamir ettirdi. Hulefa-i Raşidin'in üçüncüsü Hz. Osman'ın türbesinin kubbesini yaptırdı³⁰. Çıkardığı fermanlarla halkı dini vecibelerini yerine getirmede dikkatli ve duyarlı olmaya çağırdı. Söz gelimi, bir fermanla "*Şeriat-ı İslamiye'nin esası olan din-i mübin-i Ahmediye'nin imad, bina, meaş ve meadi olan beş vakit namazın cevami-i şerifte cemaatle eda ve daire eshab-ı iman tarikiyle konaklarda cemaatle namaza müdâvemet eylemeleri*" emrediliyordu³¹. Sultan, aynı gayeye yönelik olarak, kıyafet değişikliği ile ilgili fermanında "*maksad-ı tecdid-i urusum-ı Devleti-i Aliyye ve kavainin ve kavaid-i cihaddır ve her hal ü karda usul-i şear-i İslamiyyenin izharı ve icrasudur*"³² ifadelerine yer vermişti. Öte yandan, 1824'te çıkardığı bir fermanla çocukların yeterli dinî eğitim almalarını emretti³³.

Sultan Mahmud'un ulemanın desteğini sağlamada başvurduğu yollardan biri de *mükafat ve ceza* metodu idi. Kendisine destek veren ulemayı üst görevlere getirirken, siyasetine karşı çıkanları görevden aldı veya sürgüne gönderdi. Bu dönemde Arapzade Mehmed Arif Efendi, Salihzade Ahmed Esad Efendi, Dürriyade Abdullah Efendi, Samanizade Ömer Hulusi Efendi, Mehmed Zeyni Efendi, Mekkizade Mustafa Asım Efendi, Hacı Halil Efendi, Yasincizade Abdülvehhab Efendi ve Sıddıkzade Ahmed

29 Levy, 23-24.

30 İzzet Molla bu olayı dizelerinde şöyle değerlendirmektedir:

"Yapıldı kubbe-i pür-nûr-ı Zinnureyn-i zi-şânın/Canâb-ı câmiü'l-Kur'an Osman bin Affan

Muradı ancak ashab-ı Resulullah'a hizmetdür / İlahi dest-giri olsun anlar şah-ı devranın." *Bülbül*, 94.

31 Lütfi, II, 86.

32 Lütfi, II, 269.

33 Levy, 15-16.

Reşid Efendi çeşitli tarihlerde şeyhulislamlık makamına gelmişlerdir³⁴. Bu uygulama diğer makamlardaki ulema için de söz konusu idi. Yeniçerilerin ortadan kaldırılması aynı zamanda ulema sınıfının gücünün kırılması anlamına geliyordu; ilmiye sınıfı tarihi müttefiki olan askeri gücü kaybetmişti. Padişah, 1834'te kurduğu Evkaf Nezareti ile de ulemanın maddi ekonomik kaynak ve desteğini kontrol altına almıştı.

Öte yandan Sultan Mahmud zamanının uleması ıslahatların gereğine inanmışlardı. Bu konuya aşağıda geniş olarak değineceğiz.

Mahmud'un, ıslahatını hayata geçirmek için iki türlü desteğe ihtiyacı vardı: 1. propaganda aracı olabilecek bir iletişim aygıtı, bugünkü adlandırma ile medya, 2. icraatına olur verecek bir meşruiyet kaynağı. Ulema, bu iki ihtiyacı da karşılayabilecek yetki, sorumluluk ve teşkilatlanmaya sahipti. Buna göre, ulemanın desteğini *kamuoyu oluşturma ve meşruiyet kazandırma* olarak özetleyebiliriz.

a. Islahatın Benimsenmesi Yönünde Kamuoyu Oluşturmada Ulema

Avrupaî çizgide bir ıslahat programının uygulamaya konabilmesi ve başarıya ulaşabilmesi için dikkatli bir siyaset takip etmeye ihtiyaç vardı. Sultan Mahmud çok zor durumdaydı. Bir yandan, Osmanlı ordusunun Avrupaî çizgide ıslahı mecburi görünüyordu. Öte yandan özellikle Avrupaî nitelikteki sosyal ve kültürel ıslahat çeşitli grupların tepkisine yol açıyordu. Zira bu gruplar söz konusu ıslahatı ekonomik ve sosyal çıkarlarına tehdit olarak görüyorlardı. Üstelik bu muhalefet dini içerikli söylemlerle de desteklenince ıslahatın başarı şansı çok azalıyordu.

Bu açıdan ulema anahtar eleman konumunda idi. Bütün yeniliklerin, önce toplum üzerinde büyük nüfuz bulunan ve devletin ana direklerinden birini meydana getiren ulema sınıfına anlatılması ve onların olurlarının alınması gerekiyordu. İkinci aşamada da ulema toplumu ıslahatın gerekliliğine inandırabilirlerdi. II. Mahmud için en pratik ve makul olanı bu yol idi.

Osmanlı Devleti'nde Takvim-i Vakayi gazetesinin çıkarılmasından önce kamuoyunu etkileyebilecek ve yeni bir kamuoyu meydana getirebilecek, modern anlamda medya görevi üstlenebilecek vasıta sadece ulema sınıfı idi. Hatta söz konusu gazete yayımlandıktan sonra bile dolaşım darlığı -en fazla İstanbul'da belirli yerlere ve vilayet merkezlerine girebiliyordu - ve halkın okuma yazma oranının düşüklüğü göz önüne alınırsa sözlü basın olarak ulemanın önemi bir kere daha ortaya çıkar³⁵. Ulema sı-

34 II. Mahmud döneminde görev yapan şeyhulislamların hizmet kronolojileri için, bkz. Abdülkadir Altın-su, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ankara, 1972, 279.

35 5000 adet basılan ve esasen merkez ile taşradaki memurlara ulaştırılması düşünülen gazetenin, her mahallede bilgili bir kişinin, söz gelimi mahalle imamlarının halkın topluca buldukları yerlerde öngörülmüştü. Yazıcı, 48. Burada da ilmiye sınıfının en alt birimini oluşturan imamlardan yararlanılma yoluna gidilmiştir.

nının, toplum üzerinde istediği etkiyi oluşturmak için gerekli olan haberleşme araçları vardı. Haftada en az bir kere Cuma hutbelerinde müslüman nüfusa hitap etme şansı ve imkanına sahipti. Kadılar ve müftüler vasıtasıyla Sultan, din görevlilerine ıslahatını halka açıklama ve meşruluğunu anlatma emri veriyordu³⁶. Söz gelimi, Asakir-i Mansure-i Muhammediye'ye fes giydirildiğinde çok sayıda imam, vaiz ve ders-i âm İstanbul'un değişik semtlerine, fesin meşruluğunu anlatmaya gönderilmişti³⁷. Takvim-i Vekayi'nin yayınlanmasının bile ulemaya bırakıldığı söylenebilir. Zira bu gazetenin başyazarlığını ulemadan M. Es'ad Efendi, musahihliğini de Cemal Efendi yapıyordu³⁸. Bunun yanında söz konusu gazetenin çıkarılması kararının alınmasında da ulemanın söz sahibi olduğu, başka bir ifade ile onlardan cavaz alındığı görülmektedir³⁹.

Osmanlı döneminde 1831'de yapılan ilk nüfus sayımı da ulemanın halk ile devlet arasındaki en önemli köprü olduğuna işaret etmektedir. Bu sayımda hükümet halka yaklaşabilmek için sayım memurlarının çoğunu ulemadan seçmişti. Lütfi'nin ifadesine göre "*O vakte kadar umuman tahrir-i nüfus mesbuk ve menus olmadığundan, ibtida emirde halka çirkin görünmemek için memurin-i şer'iyye tavassut kılınmıştır.*"⁴⁰

Bu örneklerin de gösterdiği gibi, ulema, yönetimin elinde iyi bir propaganda aracı olabiliyordu.

b. İslahatın Meşrulaştırılmasında Ulema

Ulemanın ıslahata getirdiği dini meşruiyet delillerini tespit ve tahlil ederken da-yandığımız temel kaynaklar, söz konusu ıslahatla ilgili olarak ulema tarafından hazırlanan risale, layiha ve fetvalardır. Kuşkusuz, böyle bir çalışmanın arşiv kaynakları kullanılarak belgelendirilmesi daha sağlıklı sonuçlara ulaşılmasını sağlardı. Ancak biz imkanlarımız çerçevesinde yayınlanan kaynaklardan ve araştırmalardan yararlanabildik. Dönemin resmi tarihçisi M. Es'ad Efendi'nin⁴¹ (1789-1848) Yeniçeriliğin

36 Heyd, 66.

37 Heyd, 65; İ. H. Uzunçarşılı, "Asakir-i Mansure'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azam Takriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Humayunu", *Bellekten*, 70, 1954, 229.

38 Lütfi, III, 157; Yazıcı, 29, 91.

39 "*Bâb-ı Ali'de meclis-i meşveret akdiyle vuzerâ ve şûraya memur ulema ve ricâl meyânında müzakere olunarak...*" Takvim-i Vekayi'nin baş makalesi için bkz. Lütfi, III, 109. Söz konusu baş makalenin aslı ve Yeni Türk harflerine aktarılmış şekli Yazıcı tarafından da yayınlanmıştır. Takvim-i Vakayi "Belgeler", 161-164.

40 Lütfi, III, 142.

41 Sahaflarşeyhi-zade olarak bilinen M. Es'ad Efendi ulema sınıfından olup müderrislik ve evkaf müfettişliği yapmıştır. Sultana en yakın ve sadık alimlerinden idi. Kitabını bitirince hükümet tarafından bastırılıp, dağıtıldı. Bkz. *Üss-i Zafer*, İstanbul, 1243/1828, 2.

kaldırılması başta olmak üzere askeri ıslahatla ilgili olarak kaleme aldığı *Üss-i Zafer*, yüksek rütbeli ulemanın görüşlerini, fetvalarını, devlet şuralarındaki tutumunu ihtiva etmenin yanında, ıslahatın benimsenmesi yönünde ulemanın kamuoyu oluşturma çabalarını da büyük ölçüde yansıtmaktadır. Bunun yanında dönemin tarihlerinde de fetvalar ve layiha özetleri bulunmaktadır.

II. Mahmud'un yenilikleri kaynaklarda "ıslah" kavramı ile anılmaktadır. İslam tarihi boyunca, bu kavramdan çoğunlukla "ilk ilkelere" yani "sadr-ı İslama" dönmek anlaşılmıştır. Osmanlılarda ise XIX. yüzyıldan önce ıslah kavramı ile genellikle, Âl-i Osmanın kanun-ı kadimine dönmek kastedilmiştir. Fakat yaklaşık XIX. yüzyılın başlarından itibaren bu kavram Avrupaî askerî, idarî, ekonomik, sosyal ve kültürel uygulamaları Osmanlı sistemine adapte etmeyi ifade etmeye başlamıştır⁴². Söz konusu kavramın Batı dillerindeki karşılığı reformdur⁴³.

Sultan Mahmud'un ıslahatının gayr-i müslimlerden bazı şeyleri almak veya onları taklit etmek yönündeki ilk teşebbüs olmadığı bilinmektedir. İslam tarihi boyunca çeşitli iktidarlar gibi, Osmanlılar da Avrupaî askerî coğrafî ve tıbbî uygulamaları, herhangi bir itirazla karşılaşmadan yüzyıllarca almışlardır⁴⁴. Nitekim Osmanlı Devleti'nde görev yapan Avrupalı ilk elçilerden Avusturya elçisi O. G. Büspeçq 1560'da şu notları düşmüştü: "*Dünyada hiç bir millet hristiyanlar tarafından icad edilen top, havan ve daha bir çok şeyleri kullanmalarıyla da ispatlandığı gibi yabancıların icadlarından yararlanmada Türklerden daha büyük bir isteklik göstermemişlerdir.*"⁴⁵

İslam Tarihi boyunca ıslahatçıların yenileşme siyasetlerine ileri sürülen itirazlarda dini bir kavram olan *bid'at* sözcüğüne yer verilmişti. Muhafazakâr yoruma göre *bid'at*'ın her çeşidi İslami esaslardan uzaklaşmak anlamına gelirdi ve kabul edilemezdi. İlimli ve pragmatist eğilim ise bu konuda *bid'at-ı hasene* ve *bid'at-ı seyyie* ayrımını getirerek *bid'at* kavramının anlamını yumuşatmaya çalışmıştır⁴⁶. Öyle anlaşılıyor ki bu eğilimin amacı müslümanların karşılaştıkları kültür ortamlarına uyumlarını kolaylaştırmaktı. Genelde söylemek gerekirse Osmanlı ulemasının büyük çoğunluğu ikinci eğilimi tercih ve takip edegelmiştir.

Yüksek rütbeli ulema, muhalif gruplara cevaben ıslahatı meşrulaştırmak için İslam hukuk usulünün önemli kavramlarından *maslahat*'a başvurmuştur. Nitekim Osmanlı

42 İslah kavramının yüzyıllar içinde kazandığı anlamlar için bkz. A. Merad, "İslah", E.İ².

43 Redhouse, *Yeni İngilizce-Türkçe Sözlük*.

44 Halil İnalıcık, *The Ottoman Empire: the Classical Age 1300-1600*, çev. N. Itzkowitz ve C. Imber, London, 1973, 180.

45 Lewis, 41.

46 Bu tartışmalar için bkz. I. Goldziher, *Muslim Studies*, çev. C. R. Barber ve S. M. Stern, London, 1971, II, 34 v.d.

yönetimi de yenilikleri maslahat ile aynı kökten gelen ıslahat olarak adlandırılmamış mıydı!? İslam hukukunun kaynakları arasında yer alan ve *maslahat-ı mürsele*, *mesâlih-i mürsele* ve *istihlah* kelimeleriyle de ifade edilen maslahat, fıkıh usûlü kitaplarında “*kamu yararı*” ve “*toplumun refahu*” olarak anılandırılmıştır. Maslahatta insanlığın ihtiyaçlarını karşılamada yararlı olabilecek hukuki görüşlerin geliştirilmesi fakihlere bırakılmıştır⁴⁷. Bu fıkhi kural II. Mahmud dönemi ulemasının eserlerinde, fetvalarında ve risalelerinde “*maslahaten*”, “*limaslahatin*” veya daha açıkçası “*iktizayı vakt ve hal*” ve “*icab-ı maslahat böyle iktiza eder*” şeklinde ifade edilmiştir.

1. Askeri İslahat ve Askeri Tekniklerin Alınması Hususundaki Deliller

Ulema askeri alandaki ıslahatı tecviz ederken İslamiyetin cihadı farz kılması esasını göz önünde bulundurmıştır. Ülkenin iç ve dış düşmanlardan korunması ve cihad vecibesinin en iyi şekilde yerine getirilebilmesi için ordunun mükemmel olması ve çağın silahları ile donatılmasını gerekli görmüşlerdir.

Ulema askeri ıslahatla ilgili olarak dini deliller bulmakta güçlük çekmemiş görünüyor. Geleneksel Osmanlı ordusunun esasını oluşturan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına İlmîye sınıfı softaları (öğrencileri) ile katılarak büyük destek vermiştir. İzzet Molla bu olayla ilgili olarak şu ünlü dörtlüğü kaleme almıştır: *Tecemmu eyledi meydan-ı lahme / Edip küfran-ı nimet nice bâğî / Koyup kaldırmadan ikide birde / Kazan devrildi söndürüldü ocağ*⁴⁸. Bu şiirde yer alan dinî-siyasi nitelikteki bâğî kavramı ile Yeniçeriler kastedilmektedir. İslam hukuku, meşru devlet başkanına silahla karşı koyan, isyan eden veya kamu düzenini bozan kişiyi bâğî ilan etmiş ve öldürülmesini helal kabul etmiştir⁴⁹.

Üss-i Zafer'de yer alan fetvada belirtildiği gibi, Osmanlı Devleti uzun zamandan beri kafirler tarafından tehdit edilmekte, cihad etmeyi bırakın kendini bile korumakta güçlük çekmekteydi. Bu durumda, bütün vasıtalarla orduyu güçlendirmek zaruri bir ihtiyaç haline gelmişti. M. Es'ad'ın ifade ettiği üzere “*ulema-i hazirun tarafından*

47 Maslahat, “Şari'in, gerçekleşmesi için bir hüküm koymamış, şer'i bir delilin de onun muteber sayılıp sayılmamasını göstermemiş olduğu nesne” olarak tarif edilmiştir. Başka bir ifade ile maslahat şudur: “Hükümlerin konmasından maksat insanlara yararlı nesnelere temin etmek yani menfaatlarını celbetmek veya zararlarını savmak ve sıkıntılarını kaldırmaktır. İnsanların yararına olacak şeyler sınırlı değildir ve sayıları da sonlu değildir. İnsanlar durumlarının yenileşmesi ile yenileşir ve çevrelerinin gelişmesi ile gelişir ve ilerlerler.” Abdulvahhab Hallaf, *İslâm Hukuk Felsefesi (İlmü Usûli'l-Fıkıh)*, çev. Hüseyin Atay, Ankara, 1973, 213; Muhammed Ebu Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi (Fıkıh Usûlü)*, çev. Abdulkadir Şener, Ankara, 1973; 267-275; S. Mahmasani, *Felsefetü't-Teşri fi'l İslâm*, Beyrut, 1371/1956, 130-132.

48 İbrahim Bülbül, *Keçecizade İzzet Molla*, Ankara, 1989, 92.

49 Bkz. Ali Şafak, “Bağy”, *DVIA*, IV, 251-252.

tecviz edildiği gibi ulum-i askeriye ve usulün teallümü ve talimi bütün müslümanlara vecibedir."⁵⁰

Ulemaya göre Avrupai askeri tekniklerin alınması bid'at değildir. Çünkü çeşitli askeri metodlar (hile-i harbiye) müslümanlarca Hz. Muhammed zamanından beri alınagelmiştir. Ümmetin icmama göre her zaman gerekli askeri araçlar ve eğitimi almak zaruri bir ihtiyaçtır ve bu, Kur'an'da "*mukabele-i bi'l misil*" olarak adlandırılmıştır. Bu konuda fetvada şöyle denilmektedir: "*A'da-yı din ile muharebe vukuunda asakiri İslam âlât-ı harbiyenin istimaline ve a'danın funûn-ı harbiye ve desasisini bilip kefare-i müşrikine galebe için 'gücünüzün yettiğince onlara karşı kuvvet hazırlayın' nazm-ı kerimine imtisalen âlât-ı harbiye itihazı lazım olur mu? el-Cevap olur*"⁵¹. Söz konusu fetvanın muhteviyatı şu ayetlerle zenginleştirilmiştir: "*Ey iman edenler onlara (düşmanlarınıza) karşı gücünüzün yettiği kadar -Allah'ın düşmanı sizin düşmanlarınızı ve onların dışında Allah'ın bilip sizin bilmediklerinizi yıldırma üzere-kuvvet ve savaş atları hazırlayın*" (Kur'an 40/60), "*... topyekün sizinle savaşan put-pesrestlerle siz de topyekün savaşın*" (Kur'an 9/36), "*doğrusu Allah kendi uğrunda kenetlenmiş bir duvar gibi sıra halinde savaşanları sever.*" (Kur'an 61/4). Mehmed Es'ad'a göre büyük müfessirler "*mastata'tum min kuvve*" ifadesini "*funun-ı harbiyeyi talim ve teallüm meşrudur*"⁵² şeklinde yorumlamışlardır. Bunlar ve benzeri ayetlere ulemanın fetvalarında, fermanlarda ve hatt-ı humayunlarda yer verilmiştir⁵³.

Osmanlı uleması askeri reformları ve teknikleri tecviz etmek için İslam tarihinden de örnekler getirmiştir. Söz gelimi, müslümanlar kafirlerin daha gelişmiş askeri tekniklerini gördüklerinde kendilerinininkileri terk etmekte tereddüt göstermemişlerdir. Daha önce savaşta münferiden (vechu'l infirad) çarpışma usulünü takip eden müslümanlar, bunu, daha şiddetli bir savaşma usulü olan saflar (sufuf) halinde çarpışma ile değiştirmişlerdir⁵⁴. Aynı şekilde, barut kafirlerce icad edilen bir silah olmasına rağmen müslümanlar onu gördüklerinde hemen benimseyip kullanılmışlardır⁵⁵.

Ulema bu konuda Avrupai askeri teknikleri almaktan dolayı aşağılık kompleksine kapılmaya gerek olmadığı kanaatına sahip olmuşlardır. Çünkü onların inancına göre, hristiyan Avrupa ordularının üstünlüğü, Osmanlı ordusuna reaksiyon olarak ortaya çıkmıştı. Şöyle ki, Osmanlılar tarafından defalarca yenilen Avrupalılar, Osmanlı askeri tekniğini araştırmış ve bu konuda bir çok kitap yazmış böylece kendi askeri tekniklerini geliştirmişti. Öyleyse "*onların bu babda tedvin ve telif etmiş oldukları ki-*

50 Askeri tekniklerin kabulü ile ilgili fetvanın metni için bkz. Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer*, 36-40.

51 Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer*, 37-38.

52 Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer*, 20.

53 Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer*, 40 vd.

54 Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer*, 49.

55 Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer*, 38.

tapları mensuh hükmüne gireceğinden” müslümanların Avrupa’dan askeri teknikler adapte etmeleri, aslında kendilerinden kopya edilenleri tekrar geri almalarından başka bir şey değildi⁵⁶.

Öyle görünüyor ki ulema bu noktada günümüze kadar devam eden yaklaşımın temellerini atıyordu. Bu yaklaşıma göre sadece askeri teknikler değil Batı medeniyetinin tamamı varlığını İslama borçlu idi. Eğer müslümanlar orta çağlarda klasik çağların bilgi birikimini ve tecrübesini taşıyıp yakın çağ Avrupasına sunmasaydı bugünkü Avrupa medeniyetinden bahsedilemezdi.

Bazı Osmanlı üst düzey ulemasının askeri ıslahat programının devamından ve uygulanmasından yana olduğunu görüyoruz. 1827’de Rusların da desteğiyle önemli ilerleme kaydeden Mora isyanı ve Rusların tecavüzkâr tutumları karşısında takınılacak tavır konusunda İstanbul’da yeni tartışmalar başlamıştı. 21 Mayıs 1828’de Şeyhülislamlik Dairesi’nde toplanan şûrâ üyelerinin, yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye henüz hazır olmamasına rağmen savaşa girmek taraftarı idiler. İzzet Molla bu toplantıda savaşa girmenin zamansız ve mağlubiyetle sonuçlanabileceğini ileri sürdü. Bu konuda kaleme aldığı layihasında⁵⁷ Ruslarla imzalanan barış antlaşmasının sürdürülmesini istedi ve ıslahat programlarına devam etmenin savaşa girmekten daha akıllıca bir hareket olacağını savundu. Öyle görünüyor ki savaş taraftarları cihadın dini bir fariza olduğu ve bundan geri durulamayacağı kanaatini taşıyorlardı. Bu iddiaya cevaben İzzet Molla, bunu kendisinin de çok iyi bildiğini belirtip tavrını şöyle berraklaştırdı: “*Bir devlet beş yüz sene bir halde olamayacağı tevarih aşıyanı eslafa malumdur. Kâr-ı akı olur ki şer-i cüz’iyi ihtiyar eyleyüb a’daya izhar-ı mülayemet ile kendi işine nizam verip vaktten minel evkat ahz-ı sâre didedüz olmak icab eder... İki yüz senedir Devlet-i Aliyye memalikine bakılmayub ve henüz asker tedarük olunmayub tedarük olundıysa bile düşman askerine kıyasen ekal-i kalildir*”⁵⁸ O, bu fikrini desteklemek için Hz. Peygamber (SAS)’in bazı uygulamalarını örnek getirdi. Buna göre, Hz. Muhammed Allah’ın elçisi olur olmaz Mısır Mukavkısı’na ve Bizans Kayseri’ne İslama davet mektupları ve elçiler göndermeyip müslümanların güçlenmelerini bekledi. Aynı şekilde müslümanlarla Mekke’li müşrikler arasındaki Hudeybiye Barış Antlaşması görüşmesi sırasında, Mekkelilerin itirazı üzerine, Hz. Peygamber, sıfatının “*Resulullah*” yerine *limaslahatin* sadece “*Abdullah’ın oğlu*” olarak yazılmasına razı oldu. Bu tartışmada İzzet Molla’nın dayanağı “*Her zamanın bir muamelesi vardır*”⁵⁹ kaidesidir. İzzet Molla, muhaliflerinin “bizim devletimiz akıl devleti değil, şer’i dev-

56 Es’ad Efendi, *Üss-i Zafer*, 55; krs. Heyd, 75.

57 Bu layiha Ata Tarihi’nin III. cildi s. 255-367’de verilmiştir. Aynı şekilde İhsan Sungu, “Mahmud II’nin İzzet Molla ve Asakir-i Mansure Hakkında Bir Hattı”, *Tarih Vesikalari*, I, 1941 adlı makalesinde Layiha’yı ve ona cevaben yazılan layihayı vermiştir. Bu yazımızda Sungu’nun nüshasını kullandık.

58 Sungu, 168.

59 Sungu, 169.

lettir, dolayısıyla şeriat cihadı emreder” iddiasına akli bir yaklaşımla “*icab-ı maslahat böyle iktiza eder*”⁶⁰ şeklinde cevap verdi. Buradan da anlaşıldığına göre, İzzet Molla aklın gücüne ve Avrupa’ı ıslahata iyiden iyiye inanmıştır. Nitekim o “*Nemçe (Avusturya) devleti iki bin seneden beri bir kaç defa suret-i inkıza yüz tutmuş iken düşmana mudara ve tedabir-i ashabı akl u deha ile tahlis-i giriban eylemiştir*”⁶¹ ifadesiyle muhaliflerini *tedabir-i ashabı akl* güvenmeye çağırıyordu.

2. Gayr-i Müslimlerle Askeri İttifak Kurmak Konusunda Takınılan Tutum

II. Mahmud’un devletini ve reayasını kurtarmaya matuf ıslahatını başarıya ulaştırmak için başvurduğu yollardan biri de bazı Avrupa devletleri ile askeri ittifaklar yapmaktı. Halbuki, geleneksel İslam ulemasının çoğunluğunun yorumuna göre Kur’an kafirlerle ittifak yapmayı şu ayet ile yasaklıyordu: “*Ey inananlar mü’minleri bırakıp kafirleri dost edinmeyin*”. (Kur’an 4/144). Bu eğilime uyan Osmanlı’nın önemli bir kısmı da 1790’larda Avrupalı diğer güçlere karşı oluşturulan Osmanlı-Prusya ittifak antlaşmasına karşı çıkmışlardı. O günlerde konu ulema halkalarında ve diğer toplantılarında epeyce tartışılmış, sonunda ulema, müftü Hamidizade’nin tefsirinde bu ayetin ittifakı tecviz eden bir yorumunu bularak antlaşmaya cevaz vermişlerdi⁶². II. Mahmud zamanında da benzeri sorunla karşılaşıldı. Osmanlılar Mehmed Ali Paşa’nın Mısır’dan kalkarak İstanbul’u tehdit karşısında Avrupa’nın siyasi bir parçası olmanın vazgeçilmez bir ihtiyaç olduğuna karar vermişlerdi. Zira Sultan, Rusya ve diğer Hıristiyan devletlerin yardımı ile valisinin elinden kurtulabilmişti. Bu siyasi ve askeri gelişmeler üzerine şeyhulislam ve yüksek rütbeli ulema seleflerinin yaptığı gibi, Hıristiyanlarla ittifak yapmayı tecviz etmişlerdir⁶³.

3. Bağımsızlık İstekleri Karşında Takınılan Tutum

İstanbul yönetiminin 1830’da çözmek zorunda kaldığı en önemli sorunlardan biri de Mora’nın bağımsızlık isteğiydi. Bir yoruma göre müslümanların hakimiyetindeki bir yeri kafirlere bırakmak caiz değildi. Fakat bu sorun da yeni değildi; Ruslar 1779’da müslüman ülkesi olan Kırım’ı ilhak etmişlerdi. Benzeri bir durum da 1830’larda ortaya çıkmıştı. Fransızlar Cezayir’i istila etmişlerdi. Öte yandan aynı yıl Avrupalı devletlerin baskısıyla Osmanlı Devleti Mora’nın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştı. Fakat çeşitli kesimlerden dinî içerikli itirazlar geliyordu. Bu nazik anda şeyhulislam Yasinci-zade Abdulvehhab Efendi’nin fetvası idarenin imdadına yetişti. Özetle fetva İslam devletinin diğer topraklarındaki ümmet-i Muhammed’in maslahatı ve selameti için bu ayrılığı tecviz etmiştir⁶⁴. Fakat bu şaşılacak bir görüş

60 Sungu, 170.

61 Sungu, 170.

62 Araştırmamıza rağmen bu tefsiri görüp nasıl bir izah tarzı getirildiğini birinci elden öğrenemedik. Bu bilgi E. Z. Karal tarafından verilmektedir. *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara, 1988, 18.

63 Heyd, 88.

64 Fetvanın metni için bkz. Lütfi, II, 14.

değildi. Zira Osmanlı uleması zamanın gereklerini görebiliyorlardı veya görebilenler vardı. Nitekim İzzet Molla 1827'lerde "*dişmanın savle-i şedidânesinden mülayemet ile muamele eyleyüb bedel-i sulh olarak küçük kut'adan geçilmek ehvendir*"⁶⁵ demişti.

4. Resmi Gazete Çıkarma Konusunda Takınılan Tutum

Avrupaî islahatın en önemli ve kalıcılarından birisi de Türkçe resmi bir gazete çıkarılması idi. Ulemanın bu konuya yaklaşımı tamamen olumlu ve yapıcı olmuştur. Yukarıda değindiğimiz gibi, Takvim-i Vekayi adıyla yayın hayatına giren bu gazetenin çıkarılması neredeyse tamamen ulemaya terk edilmişti. Başyazarı ve nazırı ulemeden M. Es'ad Efendi, musahhihi de Cemal Efendi idi⁶⁶. Es'ad Efendi'nin⁶⁷ *Mukaddime-i Takvim-i Vekayi*'de bildirildiği üzere Bab-ı Ali'de ulma ve vezirlerden oluşan şura söz konusu gazeteyi çıkarma gerekçeleri arasında şunları saymıştı:

"fi'l-hakika Devlet-i Aliyye'de vukû bulan mesâlih-i dahiliyye ve hâriciyye vakâyii bildirilmeyüb esbâb-ı hakikiyye ve icâbât-ı zaruriyyesini beyân suretiyle fi'l-hal neşir birle halka tefhim olundukda umûr-ı vâkıaya herkes hakikati üzere kesb-i itulâ edüb evvelki gibi bazıları vehmince birer mana virerek vâkiin hilafı havadis şuyûuyla düşdükleri ızdırabdan kurtulacakları bedfih olduğundan başka fünûn-ı bedia ve sanayi-i hasane ve es'âr-ı erzâk ve emtia ve emr-i ticarete dair mevâdd dahi neşir ve beyan olunduğu vakitte ibad ve sükkân-ı bilâd haklarında vücûhla faydelü ve mülk ve milletçe hayırlu bir keyfiyet..."⁶⁸

Bu gerekçeye göre, yeni gelişmeleri halka anlatmak amacıyla yılda bir yazılan ve yayınlanan fakat herkes tarafından okunamayan resmi tarih yerine söz konusu gelişmeler hakkında halkı tam olarak aydınlatmak için bir gazete çıkarmaya ihtiyaç duyulmuştur.

4. Kılık-Kıyafet İslahatı Konusunda Takınılan Tutum

Sultan Mahmud'un kılık-kıyafetle ilgili islahatı da toplumda tedirginliklere sebep olmuştu. Bu islahat ilgililere şu fermanla duyurulmuştu:

"Cümleye malum olduğu vechile fi'l asıl ehl-i İslâmın esvap ve elbisesi vech-i vecih-i şer'i üzere israf ve teleften ari ve muhafaza-i vücuda kafi olacak derecede iken murur-ı zaman ve galebe-i tabiat-ı hazeriyet ile herkes tezeyyün ve ihtişama meyil ve heves ederek ve biri birine bakarak esvap-ı adiy ve alehlu-

65 Sungu, 170.

66 Lütfi, III, 157; Yazıcı, 29, 91.

67 Yazıcı, 44-46.

68 Takvim-i Vekayi'nin baş makalesi için bkz. Lütfi, III, 109. Söz konusu baş makalenin aslı ve Yeni Türk harflerine aktarılmış şekli Yazıcı tarafından da yayınlanmıştır. *Takvim-i Vekayi "Belgeler"*, 161-164.

sus elbise-i resmiye ve esvab-ı divaniyede hadd-ı şer'iyeden huruç kadr-i marufini tecavüz ile enva-ı israfat olmuştur..."⁶⁹

Ulema bu ıslahata karşı isteksiz olmasına rağmen siyasi baskılara dayanamayıp, kendi sınıflarını istisna ederek, cevaz vermişti. Anlaşıldığı kadarıyla ulema bu fermanı tecviz ederken fermanla ısrarla vurgulanan ve İslamın kesin olarak yasakladığı israf, ihtişam ve tezeyyün kavramlarının etkisi altında kalmışlardır.

Sonuç

Ulema, II. Mahmud döneminde de büyük ölçüde geleneksel meşrulaştırma görevini sürdürmüş, bu bağlamda nakli ve akli delillere başvurarak ıslahatı tecviz etmiştir.

Öyle görünüyor ki, ulema bu dönemde yol ayrımında idi. Ya, Avrupai çizgide başlatılan ıslahata, bir tehdit unsuru olarak değerlendirerek, *din ü ümmeti muhafaza etmek* adına karşı çıkacak veya *devlet ü milletin bekası* için yenileşme siyasetinin yanında yer alacaktı. Her ne kadar III. Selim'in yenileşme siyaseti yüksek rütbeli bazı ulema tarafından tecviz edilmişse de Şeyhulislam ve diğer bazı ulema Kabakçı Mustafa isyanına (1807) destek vermişler, isyancıların yanında yer almışlardır. Ancak iktidarları uzun sürmemiş, kısa bir süre içinde Alemdar Mustafa Paşa tarafından uzaklaştırılmışlardır. Gün be gün İstanbul ve devletin diğer önemli merkezlerinde ıslahat taraftarlarının sayısı artıyordu. Her halde, İstanbul'da *akli devlet*, *şer'i devlet*⁷⁰ ve *nizam-ı akliye*⁷¹ gibi kavramlar aydınlar arasında konuşulup tartışılıyordu.

Kanaatimizce özellikle yüksek rütbeli ulema, siyaset sahnesinde olabildiğince kararlar ıslahat programlarının toplum ve kendi sınıfları üzerine olabilecek olumsuz etkilerini azaltmaya çalışacaklardı. Belki de böyle bir ıslahat rogramını, tabir uygunsa İslamileştirerek gelişmelere ayak uydurabileceklerdi.

Bunun yanında, her ne kadar İslam tarihinde siyasi iktidarlara ters düşmüş, başarılı âlimlere rastlamak mümkünse de, genelde siyasi otoritelerle uyum içinde çalışan ulemanın başarısının daha fazla olduğu söylenebilir. Bu âlimler, belki ödün vermekle ve işbirliği yapmakla suçlansalar da, müslümanların, daha doğrusu İslam Medeniyetinin, karşılaştığı yabancı medeniyet ve kültür ortamlarından başarı ile çıkmasını ve bugünlere gelinmesini sağlamışlardır.

69 Lütfi, II, 269.

70 İhsan Sungu, "Mahmud II'nin İzzet Molla ve Asakir-i Mansure Hakkında Bir Hattı", *Tarih Vesikaları*, I, 1941, 170. Bu kavramlar İzzet Molla'nın layihasında yer almaktadır. Krş. Bülbül, 175'den naklen.

71 Bkz. Asım, I, 374; Lewis, 72.

Yüksek rütbeli ulemanın, Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın başlarında başlatılan ıslahatına karşı, daha ziyade, zamanın gerçeklerini göz önünde bulundurduğu görülmüyor. Zamanın siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelerinden etkilenen ulema, genelde kendilerine teklif edilen bütün ıslahatı “*zarurat mahzuratu muhah kılar*”, “*icab-ı maslahat böyle iktiza eder*” ve “*her zamanın bir usulü vardı*” gibi ilkelere hareketle tevviz etti.

Daha önce de değindiğimiz gibi, ulema tarihi bir karar verme aşamasında idi. Bu meyanda aşağı rütbedeki ulema ve medrese öğrencileri ıslahata karşı çıktılar. Hemen belirtelim ki bu konuda henüz muhtelif grupların fikri temelleri ve delillerinin ne olduğu hakkında kapsamlı bir çalışma yapılmış değildir⁷².

Eğer ıslahat siyasetinin hedefi, Avrupanın askeri, ekonomik, siyasi ve idari uygulamalarını, İslamî bir çevreye benimsetmek olarak kabul edilirse, ulemanın tavrını anlamak kolaylaşır. Bu süreçte İslam Medeniyetinin temsilcileri olarak ulema temel eğilimi Avrupa medeniyetinin İslam medeniyeti üzerine olan etkisini ve darbesini yumuşatmak ve İslamın modern zamanlarda yaşanabilirliğini göstermekti. Bu, Tanzimattan beri ulemanın hedefi haline geldi. Bu bakımdan XIX. yüzyıl uleması tamamen savunmacı bir tavır almıştır.

Ulemanın ıslahatı desteklemesinin nedenlerinden biri de sultanın sevgi ve teveccühünü kazanmanın yanında, söz konusu ıslahatın İslam ve hilafete yarar sağlayacağı yönündeki ümit ve inançları idi.

Bunun yanında, ulema ıslahata fetvâlarıyla dini nitelik vererek, muhalefeti, sadece dünyevi otoriteye değil, dine de karşı çıkma riski ile karşı karşıya bırakmış ve kamuoyu desteklerini kırmıştır.

Ancak şunu belirtelim ki yenileşme eğitime yönelince ilmiye sınıfı bunun dışında kalmış ve devlet ve toplum hayatındaki eski hâkim rolünü ve statüsünü kaybetmişti. Hukuk alanındaki yenileşmeler bunu daha da belirginleştirmişti. Belki ulema bunun farkında olmasına rağmen devleti ve milleti kurtarmak için bu fedakarlığa katlanmıştır veya ilerisini görememişti.

Buraya kadar yazdıklarımızdan anlaşıldığı kadarıyla ulemanın Osmanlı yenileşmesine karşı çıktığı yönündeki iddialar kuşkulu görünmektedir. Yenileşmeye, esasen geleneksel Osmanlı sisteminde rahatları iyi olan; âyan, eşraf ve ağa direnmiştir. Çünkü bu gruplar yeniliklerin geleneği yıkacağını biliyorlardı.

72 Fazla bilgi için bkz. Seyfettin Erşahin, *The Ottoman Ulema and the Reforms of Mahmud II*, Manchester Üniversitesi, 1990. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi.

KAYNAKLAR

- AHMED Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, I-XII, 1301-9.
- AHMED Lütüfi, *Tarih-i Lütüfi*, İstanbul, 1290.
- ALTINSU, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ankara, 1972.
- "BATILILAŞMA", (komisyon) DİA, V, 148-186.
- BERKES, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1964.
- BÜLBÜL, İbrahim, *Keçecizade İzzet Molla*, Ankara, 1989.
- CUNNINGHAM, A., "Stardford Conning and the Tanzimat", The Beginnig of Modernization in the Middle East in the Nineteenth Century, eds. W. R. Polk, R. L. Chambers, The Uni. of Chicago Press, 1968, 245-268.
- DANKWAT A. Rustow, *A World of Nations: Problems of Political Modernization*, Washington, 1968.
- EBU ZEHRRA, Muhammed, *İslam Hukuku Metodolojisi* (Fıkıh Usûlü), çev. Abdulkadir Şener, Ankara, 1973.
- ENGELHARDT, I., Türkiye ve Tanzimat: *Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahattı*, çev. A. Reşad, İstanbul, 1328.
- ES'AD Efendi, Sahaflar Şeyhi Mehmed, *Üss-i Zafer*, İstanbul, 1243/1828.
- ERŞAHİN, Seyfettin, *The Ottoman Ulema and the Reforms of Mahmud II*, Manchester Üniversitesi, 1990. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi.)
- GOLDZİHER, I., *Muslim Studies*, I-II, çev. C. R. Barber ve S. M. Stern, London, 1971.
- HALLAF, Abdulvahhab, *İslam Hukuk Felsefesi* (İlmü Usûli'l-Fıkıh), çev. Hüseyin Atay, Ankara, 1973.
- HEYD, Ureil, "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *Studies in Islamic History and Civilization*, X, Jarusalem, 1964, 63-97.
- İNALCIK, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Bellekten*, XXVIII/109-112, 1964, 603-652.
- , "The Nature of Traditional Society", *Political Modernization in Japan and Turkey*, eds. R. E. Ward, D. A. Rustow, Princeton, 1964, 42-63.
- , *The Ottoman Empire: the Classical Age 1300-1600*, çev. N. Itzkowitz ve C. Imber, London, 1973.
- KARAL, Enver Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*; Nizam-ı Cedid, Ankara, 1946.
- , *Osmanlı Tarihi*, (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856), V, Ankara, 1988.
- KINALIZADE Ali, *Ahlak-ı Alai*, Bulak, 1248, III.
- KOÇI Bey Risalesi, sad. Zuhuri Danışman, Ankara, 1985.
- LEVY, Advigor, "The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-1839", *International Journal of Middle East Studies*, 2, 1971, 21-39.
- , "The Ottoman Ulema and the Military Reforms of Sultan Mahmud II", *The Ulema in Modern Histroy*, ed. G. Bear, (Asian and African Studies), VII, 1971, 13-39. ("Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud'un Askeri Islahatı", *Modern Çağda İslam Uleması*, ed. Ebubekir A. Bagader, çev. Osman Bayraktar, İstanbul, 1991, 29-62.
- LEWIS, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1968.

- MAHMASANI, S., *Felsefetü't-Teşri fi'l İslam*, Beyrut, 1371/1956.
- MERAD, A., "İslah", E.İ.
- MERT, Özcan, "II. Mahmud Devrinde Anadolu ve Rumeli'nin Sosyol ve Ekonomik Durumu, (1808-1839)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 18, 1982, 33-73.
- Modern Çağda İslam Uleması, ed. Ebubekir A. Bagader, çev. Osman Bayraktar, İstanbul, 1991.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1988.
- ÖZ, Mehmet, *Osmanlı'da Çözüm ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul, 1997.
- Political Modernization in Japan and Turkey, ed. R. E. Ward, D. A. Rustow, Princeton, 1964.
- REDHOUSE, Yeni İngilizce-Türkçe Sözlük.
- REED, H.A., "Ottoman Reform and the Janissaries: the Eşkinici Layihası of 1826", *Social and Economic History of Turkey, 1701-1920*, eds. O. Okyar, H. İnalçık, Ankara, 1980, 193-198.
- RUSTOW, Dankwart A., "The Military Reform", *Political Modernization in Japan and Turkey*, ed. R. E. Ward, D. A. Rustow, Princeton, 1964, 352-388.
- SHAW, Stanford J., Shaw, Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Chambridge, 1987.
- SOCIAL and Economic History of Turkey, 1701-1920, eds. O. Okyar, H. İnalçık, Ankara, 1980.
- SUNGU, İhsan, "Mahmud II'nin İzzet Molla ve Asakir-i Mansure Hakkında Bir Hattı", *Tarih Vesikaları*, I, 1941, 162-183.
- ŞAFAK, Ali, "Bağy", *DVIA*, IV, 251-252.
- ŞERİF Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, 1962, 171-172.
- TANZİMAT, I, İstanbul, 1940.
- TAYYARZADE Ata, *Tarih-i Ata*, İstanbul, I-V, 1292-3.
- The Beginning of Modernization in the Middle East in the Nineteenth Century, eds. W. R. Polk, R. L. Chambers, The Uni. of Chicago Press, 1968.
- The Ulema in Modern History, ed. G. Bear, (Asian and African Studies), VII, 1971.
- TURSUN Beg, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul, 1977.
- UZUNÇARŞILI, İsmail H., "Asakir-i Mansure'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azam Takriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Humayunu", *Belleten*, 70, 1954, 223-230.
- VELİDEDEOĞLU, H. Veldet, "Kanunlaştırma Hareketi ve Tanzimat", *Tanzimat*, I, İstanbul, 1940.
- YAZICI, Nesimi, Takvim-i Vakayi "Belgeler", Ankara, 1983.